महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

नित्यवीप्सयोः क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये, आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये, इत्यादि वार्तिकविषये किञ्चित्

कुप्पा बिल्वेश शर्मा*

याहियाहीति याति इत्यत्र "**क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये**" इति द्विर्वचनं श्रूयते। एवमेव [1]यङन्तस्थले "**क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये**" इति द्वित्वं कुतो न भवति? इति शङ्का। [2]**"सन्यङोः"** (पा.सू 6.1.9) इति द्वित्वं तु धातुद्वित्वम्। **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति द्वित्वं तु पदद्वित्वम्। अतः यङन्तस्य पदस्य अनेन वार्तिकेन द्वित्वं आशङ्क्यते। अर्थात् पापच्यते पापच्यते यङन्तस्य नित्यं द्वित्वं स्यात्। तत्तु नेष्यते।

द्विर्वचनविषये शास्त्रे अनेकानि वाक्यानि श्रूयन्ते। यथा **"नित्यवीप्सयोः"** (पा.सू 8.1.4) इति सूत्रम्, "**क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये**" इति वार्तिकम्, [3]"**आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये**" इति वार्तिकञ्च।

अत्र सन्देहः

कः सन्देहः ? **नित्यवीप्सयोः** इति सूत्रे नित्यत्वं नाम आभीक्ष्ण्यमिति, आभीक्ष्ण्यं नाम पौनःपुन्यमिति विवरणम्। तथा च पौनःपुन्येऽर्थे **नित्यवीप्सयोः** इति सूत्रेणैव सिद्धे, **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकं किमर्थम्? (उभयमपि पदद्वित्वमेव, आष्टमिकमेव) केवलं **भृशार्थे द्वे वाच्ये** इत्येव वार्तिकं अनुशासनीयम्। एवमेव **आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये** इति वार्तिकमपि नारम्भणीयमिति चेत् -

---

* सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।

[1] धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् सू.पा – 3.1.12

[2] सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तः अजादेस्तु द्वितीयस्य

[3] प्रकारे गुणवचनस् 8.1.12 –इति सूत्रभाष्ये वर्तते।

नागेशकृतव्यवस्था

सत्यम्। अत्र व्यवस्थापेक्षा वर्तते। व्यवस्था च इत्थं - **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकेन यङन्तस्य द्वित्वं न भवति।

तथाहि **भाष्ये** यथान्यासे दोषमाशङ्क्य, **क्रियासमभिहारे लोट्, मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवतः** इति न्यासं कृत्वा अनेन वचनेन लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्यैव द्विर्वचनमुक्तम्। एवं न्यासे **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकमपि न पृथक् पठनीयम्। यद्यप्ययमस्थिरपक्षः, यतः लोण्मध्यमपुरुषैकवचने एव द्वित्वप्रवृत्तेः। सर्वेषु लकारेषु, वचनेषु च द्वित्वं इष्यते। तथापि न्यासान्तरकल्पनया यः अर्थो ध्वनितः **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकं लोण्मध्यपुरुषमात्रविषयकमिति सोर्थः अबाधितः एव।

लोटः क्रियासमभिहारे वृत्तिस्तु वृद्धकुमारीन्यायेन बोध्यम्। न च **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वचनान्तरमेवेति भ्रमितव्यम्। गौरवात्। किञ्च अष्टमाध्याये भाष्ये **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकविवरणसन्दर्भे **लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति** लोडन्तोदाहरणमेव प्रदर्शितम्। तेनापि क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये इति वार्तिकं लोण्मध्यमपुरुषमात्रविषयकमिति स्पष्टमवगम्यते। अतः यङन्तस्थले **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति द्वित्वं न भवति।

अत्र आशङ्का –

[1]क्रियासमभिहारे यङ् विहितः, [2]द्वित्वं च विहितम् । यङन्तस्थले **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति द्वित्वं न भवतीति च उक्तम्। भवतु ! यङन्तस्थले **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति द्वित्वं मास्तु। यङन्तस्थले पौनःपुन्ये अर्थे **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनं कुतो न भवति?। न च **"उक्तार्थानामप्रयोगः"** इति न्यायेन पौनःपुन्यस्य यङा उक्तत्वात् नहि तत्र पुनः **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनं भवतीति वाच्यम्। [3]द्वौ ब्राह्मणौ इत्यादिवाचकद्योतकसमुच्चयस्थले

[1] धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् – पा सू.3.1.12

[2] क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये।

[3] मञ्जूषायामनभिहिते इति सूत्र व्याख्यावसरे उक्तम्।

उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायस्य सञ्चारो नास्तीति मञ्जूषायां व्यवस्थापितम्। अतः यङन्तस्थले यङा उक्तेपि पौनःपुन्यरूपे अर्थे, पुनः पौनःपुन्यरूपार्थे **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनं कुतो न भवतीति शङ्का भवत्येव।

समाधानम् –

अत्रायं विवेकः -"**धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारेयङि**"ति (3.1.22) क्रियासमभिहारे यङ् उक्तः। क्रियासमभिहारो नाम पौनःपुन्यं भृशार्थश्च। यङन्तस्थले केवलपौनःपुन्यार्थो वा, केवलभृशार्थो वा यदा विवक्षितः तदा पूर्वोक्तरीत्या **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये**इति द्विर्वचनं न भवति। क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये इत्यस्य लोण्मात्रविषयकत्वेन पूर्वं व्यवस्थापितत्वात्। एवमेव पौनःपुन्ये यङि, ततो भृशार्थविवक्षायां "**नित्यवीप्सयोः**" इति सौत्रं द्विर्वचनं न भवति। भृशार्थे **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनस्य विधानाभावात्। पौनःपुन्यार्थे एव **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनस्य विहितत्वात्। नित्यत्वं नाम पौनःपुन्यमित्युक्तम्। भृशार्थे यङि, ततः पौनःपुन्यार्थविवक्षायां तु नित्यवीप्सयोः इति द्विर्वचनं भवत्येव। **पापच्यते पापच्यते** इति। भृशं क्रियां निर्वर्तयन् पुनः पुनः पचति इत्यर्थः।

अत्र शङ्का

पौनःपुन्ये अर्थे यङि, पुनः पौनःपुन्यार्थविवक्षायां **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनं कुतो न भवति ? न च उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायेन पौनःपुन्यस्य यङा उक्तत्वात् नहि तत्र पुनः **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनं भवतीति वाच्यम्। द्वौ ब्राह्मणौ इत्यादिवाचकद्योतकसमुच्चयस्थले **उक्तार्थानामप्रयोगः** इति न्यायस्य सञ्चारो नास्तीति कारके व्यवस्थापितम्। अतः पौनःपुन्ये अर्थे यङि, पुनः पौनःपुन्यार्थे एव **नित्यवीप्सयोः** इति द्विर्वचनं कुतो नभवतीति शङ्का तु तथैव स्थिता।

उच्यते - शास्त्रे द्वित्वविधायकवाक्यानि अनेकानि वर्तते। **नित्यवीप्सयोः, क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये, आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये** इत्यादीनि। तत्र पौनःपुन्यार्थे नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं सिद्धमेव। केवलं भृशार्थे एव द्वित्वमनुशासनीयम्। अर्थात् भृशार्थे द्वित्वमात्रफलके

भृशार्थे द्वे वाच्ये इत्येव वक्तव्ये वार्तिककृता **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकं किमर्थं प्रणीतम् ? वार्तिके क्रियासमभिहारपदं व्यर्थमिति शङ्का ।

तथा च **वार्तिके** क्रियासमभिहारपदं व्यर्थं सत् ज्ञापयति - पौनःपुन्यस्य केनचिद्द्योतिते सौत्रद्वित्वं न प्रवर्तते इति। अतो यङन्ते **नित्यवीप्सयो**रिति न सौत्रं द्वित्वम्। पौनःपुन्यस्य यङा द्योतितत्वात्। **सौत्रद्वित्वं** न प्रवर्तते इति कथनात् **लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति** इत्यत्र लोटा पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वेपि वार्तिकोक्तं द्वित्वं भवत्येव। तदर्थमेव **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकारम्भः।

एतावता **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकं लोण्मध्यपुरुषमात्रविषयकमिति, **नित्यवीप्सयो**रिति सौत्रं द्वित्वं च यङन्ते न प्रवर्तते इति च व्यवस्थापितम्। एवं यदा व्यवस्था तदा **भुक्त्वा भुक्त्वा, भोजं भोजं** इत्यत्र **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति द्वित्वं न भवति, तस्य लोण्मध्यपुरुषमात्रविषयकत्वात्। तत्र द्वित्वसिद्धये **आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये** इति वार्तिकान्तरमपि पठनीयम्।

न च भुक्त्वा भुक्त्वा, भोजं भोजं इत्यत्र **नित्यवीप्सयो**रिति सौत्रद्वित्वेनैव सिद्धे **आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये** इति वार्तिकान्तरं किमर्थमिति प्रष्टव्यम्। पौनःपुन्यस्य केनचिद्द्योतिते सौत्रद्वित्वं न प्रवर्तते इति ज्ञापनानुसारेण, क्त्वाणमुल्भ्यां पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात् सौत्रद्वित्वमपि न प्रवर्तते। अतः वाक्यत्रयमपि अपेक्षते इति फलितम्।

भट्टोजिदीक्षितस्तु -

क्त्वाणमुल्भ्यामेव आभीक्ष्ण्यस्य (पौनःपुन्यस्य) द्योतितत्वात् अप्राप्तद्वित्वविधानार्थं **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकम्। अन्यथा **उक्तार्थानामप्रयोग** इति द्वित्वं न स्यात् इत्यवोचत्। तन्न स्वरसम्। द्योतकसमुच्चयस्यापि दृष्टत्वादिति उक्तोत्तरमेतत्। दीक्षितमते **आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये** इति वार्तिकं च व्यर्थं स्यात्।

दीक्षितपक्षतः आक्षेपः

[1]**सिद्धान्तकौमुद्यां** दीक्षितः पौनःपुन्ये अर्थे **नित्यवीप्सयो**रिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदं **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकम्। ततःपरं अस्य भृशार्थे एव द्विर्वचनफलकत्वे, **भृशार्थे द्वे वाच्ये** इत्येव वक्तव्ये, क्रियासमभिहारपदं व्यर्थमित्याशङ्क्य, पौनःपुन्येपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकमित्यवोचत्। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति इत्यत्र लोटा सह द्विर्वचनस्य च समुच्चयार्थं **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकम्। लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात् तत्र **नित्यवीप्सयो**रिति द्विर्वचनस्य अप्राप्तौ सत्यां **क्रियासमभिहरे द्वे वाच्ये** इति वार्तिकेन द्वित्वमिति भावः।

अत्र शङ्का -

नन्वत्र यथा लोटा सह समुच्चित्य द्विर्वचनं जातं, तथा क्रियासमभिहारेयङि, यङा सह समुच्चित्य **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये** इति द्विर्वचनं स्यात् ? **पापच्यते पापच्यते** इति, **बोभूयते बोभूयते** इति चेत् न। लोट् क्रियासमभिहारं व्यभिचरति। समुच्चयेपि जायमानत्वात्। अतः केवलः लोट् क्रियासमभिहारं द्योतयितुं न समर्थः। ततश्च लोट्-द्विर्वचनयोरेव मिलितयोः क्रियासमभिहारद्योतकत्वम्। न त्वेकैकस्येति युक्तं लोडन्तस्य द्विर्वचनम्। यङ् तु क्रियासमभिहारं न व्यभिचरतीति, अतः द्विर्वचनं विनैव तस्य क्रियासमभिहारद्योतकत्वम्। तेन यङन्तस्य न द्विर्वचनमिति। तथा सति कथं नागेशोक्तज्ञापकवचनं सम्भवति ?

समाधानम् -

अर्थान्तरेपि लोटः विधानेन केवललोटः क्रियासमभिहारद्योतने सामर्थ्यं नास्तीति यदुक्तं तन्न युक्तम्। अकजादेरनेकत्र द्योत्यार्थे विधानेपि, केवलस्यैव अकजादेः प्रकरणादिसहायेन तत्तदर्थद्योतकत्वं सम्भवति। सर्वकः इत्यकज्विशिष्टे समभिहारादिकं विनैव

---

[1] बालमनोरमा, तत्त्वबोधनीसहिता सिद्धान्तकौमुदी - 2, पुटसंख्या - 671

प्रकरणादिसहायेन तत्तदर्थावगतेर्दृष्टत्वात्। अन्यथा अकजादीनां केवलानां द्योतकत्वासम्भवे केवलानां प्रयोगाभावः प्रसज्येत । अतः उपर्युक्तज्ञापकाश्रयणमेव वरम्। सिद्धान्तकौमुद्यां तु वृत्तिकाररीत्या उक्तम् ।

कैयटमतम् -

यत्तु कर्ता यां क्रियां प्राधान्येन अनुपरमन् करोति तद् नित्यम्। पुनः पुनः क्रियायाः विच्छेदेनोत्पत्तिः आभीक्ष्ण्यमिति नित्याभीक्ष्ण्ययोः भेदः उक्तः कैयटेन। परन्तु तत्र प्रमाणं नास्ति, भाष्यविरोधश्च ।

नित्यवीप्सयोः इति भाष्ये तद्यदाभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणं इत्युक्तम् । अनेन भाष्येण नित्यत्व, आभीक्ष्ण्ययोः समानार्थकत्वमेव प्रतीयते। न तु कैयटोक्तरीत्या अर्थभेदः। नागेशकृतव्यवस्था तु भाष्यमनुवर्तते इति दिक्।

क्रियासमभिहारे यङ्, क्रियासमभिहारे लोट् च उक्तौ। कदा लोट्? कदा यङ्? यङ्सूत्रभाष्ये अयमंशःविचारितः।

निर्णीतार्थमात्रमुच्यते -

“**धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारेयङ्**” (3.1.22) इति सूत्रे “**धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा**” (3.1.7) इत्यतः वा इत्यनुवृत्तिं कृत्वा क्रियासमभिहारेयङ् विकल्पेन भवतीति व्याख्येयम्। यङभावपक्षे “**क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः**” (3.4.2) इति लोट्। लोटः धातुसम्बन्धश्च अपेक्षते इति शम् ।

परिशीलिताः ग्रन्थाः

१) सिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसहिता - सम्पा. गिरिधरशर्माचतुर्वेदः, मोतीलाल-बनारसीदास, वाराणसी, २००१

२) महाभाष्यम् प्रदीपोद्योतसहितम् (तृतीयखण्डम्) - चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, २००४

३) लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलासमन्वितः (तृतीयोभागः) - चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, २००१

❑❑❑